

POSUDEK DOKTORSKÉ DISERTAČNÍ PRÁCE

Autor: PhDr. Petr Nejedlý

Název: Periferní jednotky staročeského lexikálního systému: jednotky ustupující.

1. Charakteristika obsahu a metody

Práce na mnoha příkladech popisuje ústup staročeských lexikálních jednotek z centra na periferii systému a jazykové i mimojazykové faktory tohoto ústupu. Postihuje „osudy“ jak lexémů dnes zcela zapomenutých (*skrovadnicě, ubrman*), tak takových, které se i v případných formálních a významových modifikacích udržely v češtině dodnes (*děloha, utečenec*). Metodicky vychází ze strukturalistického pojetí slovní zásoby, které vykládá přesuny mezi centrem a periferií především jako důsledky vztahů daných jednotek a jejich postavení v systému, přičemž proměny frekvence a přítomnosti v povědomí uživatelů jazyka jsou teprve projevy působení těchto systémových sil. Bere v úvahu „nejednoduché vztahy mezi systémovým postavením, produktivitou a frekvencí“ (s. 74). Je fundována obecně lingvisticky (viz poukaz na princip rekurzivity, s. 75), u sémantických příčin ústupu na periferii míří též do oblasti kongnitivní lingvistiky (s. 78 – *křivý* > *usmrčený* – představa „umírání jako pádu, případně ... nepřírozeně zkroucené polohy mrtvého“; s. 87: „Vně tohoto procesu [vlivu vývoje myšlení na vnímání světa – KK] však zůstává samo kognitivní uchopení reality za pomoci jazyka, dnes obvykle označované jako jazykový obraz světa“), ale kognitivismus tu není hlavní metoda, spíš jen dodatečné potvrzení strukturní analýzy. U rozboru mimojazykových faktorů (oddíl 8.3) zase zákonitě ožívá etymologický přístup „Wörter und Sachen“. Autor tu využil svých dlouholetých lexikografických zkušeností a ovšem i závěrů řady svých dílčích studií, přičemž rozhodně nekopíruje své starší texty: jinak řečeno nepředkládá v disertaci své sebrané spisy, nýbrž soubor výsledků provázaný do systematického výkladu. Při interpretaci staročeského materiálu soustavně odhaluje vztahy k následujícím obdobím i k současnému jazyku: mj. v pasáži o slovu *běženec* (s. 74) je (módně řečeno) diachronní lexikolog „in“. Projevuje se též jako lingvista se smyslem pro estetickou funkci jazyka a pro široké kulturní souvislosti, ale ani s tímto zaměřením nepodléhá interpretačnímu stylu, kterému se obrazně říká dojmologie. Vyjadřuje se precizním a přitom barvitým odborným stylem: jediné vybočení (možná podle mého dojmu) je formulace „jednotky, které na tuto centrální pozici nikdy plně nedosáhly“ (s. 119), módní v ekonomické publicistice.

2. Náměty k diskusi

První okruh mých dotazů se týká zmíněných „nejednoduchých vztahů“ mezi systémovým postavením, frekvencí a – dodávám – přítomností daných slov v povědomí současných uživatelů. V jakém smyslu jsou na periferii lexémy *štěstie, sbožie, smrt* (s. 28), *děloha* (s. 30), *dřez* (s. 46)? V jakém smyslu „ustupující lexikální jednotka zcela zaniká“ (s. 35), i když je dodnes srozumitelná a v některých případech i užívaná? *Krondle, osnieř, plekno* apod. (s. 35) totálně vyšly z povědomí, ale *milostpán, palcát, rychtář* (s. 36) ne. *Palcát* dodnes berou do rukou pěstitelé historického šermu nebo autoři Žižkových pomníků, *milostpán* či *milostpaní* se užívá aspoň obrazně (v neutrálním významu je užívala ještě moje babička, narozená 1906, která působila jako služka u hokynáře), *rychtář* je historismus dodnes užívaný, i když ne obecně srozumitelný. V závěrečné rekapitulaci navíc čteme: „Jindy nezanikne a na periferii setrvá ... *palcát* ... *dřez* ...“ (s. 120). Dále: „... po opuštění významu ‚mejdan‘ toto substantivum [*pařba* – KK] plynule nabylo významu ‚intenzivní hra s počítačem / na počítači““ (s. 20). Jenže naše generace ještě neopustila význam ‚mejdan‘. *Pařba* znamená též ‚příliš hlasitá hudba‘.

Následují poznámky a otázky k výkladům několika jednotlivých slov:

Perifernost českého *kopaná* vůči pevnějším výrazům *házená, odbíjená*: jako jedna z příčin se uvádí „nemožnost tvoření vztahových adjektiv od názvu sportu – *míč na kopanou*“ (s. 12). Ano,

existuje *kopací míč*, lidově *kopačák*, neexistuje **odbíječák*, *házečák*. Ale: nerozhoduje také rozdíl slovesných vzorů a motivační pořadí ve vidových dvojicích?

kop-a-t × odbíj-e-t, ház-e-t;

kopán-í × odbíjen-í, házen-í > odbíjen-kář, házen-kář (ne *kopán-kář);

kopat > kopnout × hodit > házet, odbít > odbíjet.

„...nesklonná adjektiva *komorníč*, *páň*...“ (s. 27): v hesle StČS jeden doklad zní „ručili jsú za páň člověk“, Gebauer (HMJČ Skloňování, s. 314) uvádí doklady v různých rodech a číslech „páně dědina“, „oko páně“, „podle páně rady“, „česty Páně“, takže striktně vzato *páň* není úplně nesklonné, i když tvar *páně* je homonymní a de facto ustrnulý.

Kromě formy *ostrva* (s. 48) existoval též nominativ *ostrev*, viz uvedený doklad *místo ostrve*; dnes též dialektismus ‚rohatina na sušení píce‘ (PSJČ).

Slovo *ples* ‚jásot‘ se uchovalo v duchovních písních z 19. stol.: „Slyš, jaký to nad řekou jásot a ples...“, kancionál *Plesy duchovní* (1883).

Slovo *holota* ‚psár‘ je doloženo už jako bohemismus roku 1234: „sint liberi ac exempti /.../ a victualibus canibus dandis ac ipsorum custodibus, qui holoti vocantur“ (CDB III, I, s. 78, ř. 30).

K slovu *podobizna*: „...křesťanský středověk ... zaujímal k zobrazení sekulárních výjevů, zvl. portrétů odmítavý postoj...“ (s. 83) – ne zcela odmítavý (viz dobové portréty Karla IV.), v průměru mírnější než třeba husité a později kalvínci. Negativní konotace slova *podobizna* ho posunuly na periferii – ale tam pak ztratilo negativnost.

Patří oddíl 8.3.1.8 na s. 95 (výklad slova *koláč* ve významu ‚dar‘ z lat. *collatio*) mezi „mimojazykové faktory“? Nejde o „vnitrojazykové“ přenesení významu?

K obraznému užití adjektiva *slaměný*: „...raněnovověké polemické spisy ... dávaly větší příležitost k jeho uplatnění“ (s. 96). I Martin Luther nazval list apoštola Jakuba „slaměná epistola“ (Strohepistel).

Neologismus *náviděti* měl původně opačný význam ‚řevnit, sočit‘: „Byl to pokus o systémovou korekci ... pokus s malou nadějí na úspěch“ (s. 98). Proč ho vůbec tvořili? A podle čeho? Podle *nařecí*?

„...individuálně přivlastňovací jmenná adjektiva, jejichž změkčený nulový formant (vzniklý z psl. kmenotvorné přípony *-jb*...“ (typ *Libeň*) – je podle dnešní terminologie kmenotvorná, když modifikuje význam? A jsou *pěš* a *příchoz* opravdu „zbytky těchto krátkých tvarů *ɔjo-/ɔja*-kmenů“? Gebauer (HMJČ Skloňování, s. 309) ji nazývá kmenotvornou, ale jsou to *jo-/ja*-kmeny (tamtéž s. 294).

Adverbiale „pro Evino zřešení“ je míněno jako účelové, nikoli příčinné. Ano, biblická Eva byla subjekt *shřešení*, ale objekt *zřešení*. Píseň Ostrovská „v závěru obsahuje rovněž substantivum *vykúpenie* ... mající též význam jako *zřešení*“ (s. 105–106), tedy ‚solutio‘. Jenže *solutio* = ‚uvolnění, zproštění‘ není úplně totéž co *redemptio* = ‚vykoupení‘. Naopak je mu blízký církevní termín *absolutio*, nč. *rozhrěšení* = ‚odpuštění/zbavení hříchů‘, i když ten je výsledkem (už stč.) kontaminace výchozího *rozřešení* se slovem *hřích*. *Vykoupení* přesněji znamená akt Kristovy oběti na kříži za hříchy lidstva. Např. kněz ve zpovědi uděluje rozhrěšení, ne vykoupení. Ovšem čtení *zřešení* v Písni Ostrovské je jistě správné.

3. Detailní nedostatky

S. 22: „Proto jsme mnoho uváděných lexikálních jednotek pro potřeby této práce po stránce významové revidovali, popř. přímo samostatně formulovali“ – raději „mnoho uváděných výkladů lexikálních jednotek“. S. 26: „můžeme hovořit o ústupu lexikální jednotky hraničící s jejím úplným zánikem“ – raději „hraničícím“ nebo „... který hraničí“. S. 34: „Komárek, 2015“ – má být 2012. S. 44: před „zůstalo dochováno“ má být čárka. S. 46: nikoli „Frazologie“, nýbrž „Frazeologie“. S. 52: „který byl poprvé zaznamenán poprvé u Klareta“ – duplicita. S. 56: nikoli „mědvěda“. S. 60 + v seznamu literatury: „Janyšková 1970: Poznámky k staroslověnskému pivo. *Slavia* 39, s. 361–

363“; správně: *Slavia* 70, 2001, s. 361–363. S. 97: nikoli „strukturní význam“. S. 114: „se proto prolíná mnoha typy“ – lépe „s mnoha typy“. S. 115: „byla odvozena fundujícího adjektiva“ – správně „z fundujícího“.

V lexikologické práci bych uvítal rejstřík probíraných slov.

4. Výhledy

V práci se probírají naprostou většinou autosémantika, výjimkou jsou zájmena *jen*, *sen* (s. 67). Monografický popis ústupu staročeských synsémantik může být navazující téma.

Práce také může být metodologickým vzorem pro synchronní monografický popis vývoje českého lexika v posledních desetiletích.

5. Závěr

Konstatuji a potvrzuji vlastním podpisem, že doktorská disertační práce PhDr. Petra Nejedlého o ustupujících periferních jednotkách staročeského lexikálního systému splňuje požadavky kladené na tento typ kvalifikačních odborných prací. Doporučuji ji k obhajobě a navrhuji hodnocení „prospěl“.

Olomouc 13. května 2016

doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.,
Filozofická fakulta Univerzity Palackého,
katedra bohemistiky.
karel.komarek@upol.cz